

УДК 36(477) «1920/1930»

Шарпаций В.Г.

Етносоціальна структура населення УСРР в 1920–1930-х роках

Досліджується національно-територіальне будівництво в Україні у 1920–1930-х роках, розкрито мету і мотиви утворення національних одиниць (сільських та селищних рад, районів) та процес становлення, функціонування системи національного районування у контексті політики партії більшовиків.

Ключові слова: національні меншини, «коренізація», етнічна громада, національна політика, адміністративний поділ, сільська рада.

Процеси сучасного етнонаціонального розвитку України неможливі без урахування досвіду та уроків минулого. Україна як суверенна, правова і демократична держава може утвердитися на міжнародній арені лише за умов гармонізації та гуманізації міжнародних відносин, дедалі повнішого задоволення національно-культурних та інших потреб усіх етносів, які проживають на її території. Тому в сучасних умовах неабиякої актуальності набуває вивчення досвіду вирішення проблем національного розвитку етнічних груп України. Науково важливим і неоднозначним є період 20–30-х років ХХ століття, коли радянська влада по-новому намагалася розв'язати національне питання. Етнонаціональні процеси цього часу пов'язані з насадженням більшовицького тоталітарного режиму і специфікою його національної політики. Стрижнем владної політики щодо національних меншин стало національно-територіальне районування в УСРР. Дослідження зазначеного періоду важливе насамперед тому, що його наслідки дісталися в спадщину незалежній Україні.

На сьогодні в українській історіографії немає досить повного, цілісного й ґрунтовного висвітлення проблеми національно-територіального районування. Правдиві історико-етнологічні знання в кінцевому результаті дадуть можливість глибше зрозуміти тенденції сучасних національних процесів, що відбуваються в нашій державі, запобігти прорахункам на перспективу. Без винесення повчальних уроків з минулого неможливо конструктивно розв'язувати проблеми сьогодення, прогнозувати і моделювати їх розвиток у майбутньому.

Створення національних рад і районів було єдиним на той час виходом з глухого куту міжнародних суперечностей в місцях розселення етнічних меншин, у який вони зайшли упродовж перших років врядування більшовиків, здійснення аграрної революції, оголошення непу та голоду 1921–1922 рр. Адміністративно-територіальні перетворення в країні були не випадковими. Критичне загострення національного питання на фоні волонтаристських витівок місцевих урядовців, ігнорування болючих соціально-економічних проблем етнічних громад та викликане ними катастрофічне падіння престижу радянської влади стали реальною основою висування проекту створення національних рад і районів, як можливого виходу з гострої політичної кризи у взаєминах радянської влади та компактних етнічних меншин. Створення національних адміністративно-територіальних одиниць (сільських і селищних рад, національних районів) посідало не останнє місце в здійсненні політики коренізації.

1 лютого 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову, яка започаткувала адміністративно-територіальну реформу в Україні. Згодом постанову затвердила третя сесія ВУЦВК VI скликання (16.10.1922 р.) [1, арк.58]. Метою реформи, як зазначали офіційні джерела, було скорочення адміністративного апарату, спрощення й оптимізація державного апарату. Реформування передбачало перехід на тріступеневу систему, яка складалася за принципом вищості з округів і районів до сільських адміністративних одиниць. Протягом 1923 р. кількість губерній в УСРР скоротилася з 12 до 9, на заміну 102 пові-

там були створені 53 округи, замість 1989 волостей – 709 районів, чисельність сільрад скоротилася з 15696 до 9307 [1, арк.76].

Виділення національних районів було досить непростю справою. По-перше, в радянському праві на той час не існувало відповідних нормативних документів, які б визначали зміст понять «національна адміністративна одиниця», «національний район», «національна рада» тощо, законодавчий порядок їхнього створення, кількісні та якісні вимоги щодо їхнього оформлення. По-друге, практично не визначеними були причини створення національних адміністративно-територіальних формувань та завдання, які ставилися щодо змісту їхньої діяльності, складу виконавчих органів та особливостей їхнього функціонування в УСРР. По-третє, досить проблемним було налагодження діловодства в національних радах і районах та дотримання порядку їхніх зносин з вищими органами радянської влади. Хоча Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» пояснювала основоположні засади мовної політики в УСРР на час політики коренізації, вона не визначала механізм її реалізації на місцях і технічні аспекти запровадження низки складних управлінських рішень. З метою планомірної розробки питань районування УРСР постановою ВУЦВК від 29 листопада 1922 р. створюється Центральна адміністративно-територіальна комісія (ЦАТК) при ВУЦВК, а Центральна Комісія у справах національних меншостей (ЦКНМ) була створена 29 квітня 1924 року для координації роботи різних державних структур України щодо реалізації національної політики. Цьому спеціальному державному органу надавалося право скликати наради, брати участь у створенні національно-адміністративних одиниць, сприяти діяльності громадських і кооперативних організацій тощо. Спочатку до складу ЦКНМ входили представники єврейської, німецької, польської, болгарської та молдавської меншин, а після утворення АМСРР (1924 р.) місце представника молдаван зайняв представник грецької меншини. Виступаючи на першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, голова ЦКНМ А.Буценко зазначив, що основними завданнями комісії було забезпечення прав етнічних груп як засобу залучення трудящих мас до участі в роботі рад, у будівництві нового суспільства [2, с.5–6].

Уряд зробив усе можливе для того, щоб створення національних адміністративно-територіальних одиниць працювало на користь зміцнення радянської влади і прискорювало радянізацію відповідних меншин. На перешкоді розгортання автономістських настроїв окремих громад стала продумана кадрова й виборча політика, внаслідок яких керівні посади у виконкомах новостворених рад посіли комуністи відповідної національності, значну частку яких, особливо серед нацменшин, становили політемігранти. Органи влади та управління сприяли відповідній кадровій політиці серед широкого представництва національних меншин. У 20-х роках в Україні здійснювалися різноманітні заходи щодо висування та підготовки представників різних етнічних груп для роботи в різних установах, передусім тих, що діяли в національно-адміністративно-територіальних одиницях. У серпні 1926 року Президія ВУЦВК заслухала доповідь Організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК та Центральної Комісії у справах національних меншин про затвердження резолюції про роботу курсів секретарів сільських рад України. Була прийнята програма підготовки та перепідготовки працівників низового радянського апарату [3, с.51]. У 1926 р. у Харкові тричі проводилися міжокружні курси для секретарів національних сільрад (польських, єврейських та німецьких) [4, арк.69]. У 1928 р. у всій УРСР через курси з підготовки та перепідготовки секретарів сільських рад пройшло: німців – 84, поляків – 87, болгар – 39 і греків – 23. У 1929 р. німців – 46, поляків – 45, чехів – 6 [5, арк.8].

Для перепідготовки голів та секретарів національних сільрад у 1931 році було організовано при міжрайонних двомісячних курсах національні секції з викладанням національними мовами. Разом у всіх етнічних групах було підготовлено і перепідготовлено для національних сільрад 223 особи – 102 голів сільрад, 9 заступників, 77 секретарів, 13 діловодів, 3 виділено було для резерву районних робітників, 3 голів секцій сільрад, 14 було надіслано в розпорядження РВК без визначення посад, 2 – на іншу роботу.

Всього у національних секціях та на загальних курсах навчалоя: росіян – 154, поляків – 73, євреїв – 69, німців – 86, болгар – 28, греків – 15, інших національностей – 18, разом – 443 чоловіки, або 13% загальної кількості курсантів [5, арк. 18–28].

Навчальний план місячних курсів секретарів національних рад на 1926 р. був наступним: 1. Соціально-економічний мінімум – 17 годин. 2. Національне питання та побутові умови даної національності – 16 годин. 3. Радянське будівництво – 40 годин. 4. Національна мова – 36 годин. 5. Діловодство сільської ради національною мовою – 16 годин. 6. Українська мова і українознавство – 24 години [6, арк. 72]. Загальна кількість годин цих курсів становила 144 години, з них, як бачимо, найбільше часу відводилося на вивчення засад побудови соціалізму. Центральне місце займало вивчення марксистсько-ленінської теорії, праць Й. Сталіна, документів партійних з'їздів. А щоб радянську ідеологію нести в низи, акцент подібних курсів робився ще й національну мову.

29 серпня 1924 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про виділення національних районів та рад». У тому ж році ВУЦВК затвердив Положення «Про сільські ради», в якому передбачалося формування (з дозволу губвиконкому) національних сільрад з кількістю населення меншою за 1 тис. осіб. Четверта сесія ВУЦВК VIII скликання (15–19 лютого 1925 р.), заслухавши доповідь ЦАТК «Про низове районування», ухвалила постанову, яка зменшила кількісні вимоги до оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць: сільрад – до 500 чол. національних районів – до 10 тис. чол. [7, с. 34].

Упродовж 1924 – 1926 рр. на мапі України з'явилися 5 німецьких, 2 болгарські, 1 польський райони [8, арк. 61]. Радянська преса в 1925 р. повідомляла про необхідність термінового утворення ще одного польського району на Волині і двох чеських національних районів у Київському і Житомирському округах.

Питання створення російських адміністративно-територіальних одиниць актуалізувалося в 1927 р. у зв'язку з загостренням російського питання в Україні. На цей час українсько-російські взаємини, особливо в східних регіонах, набули ознак конфронтації, за якою досить уважно спостерігав центральний союзний уряд.

Ідея виділення російських адміністративно-територіальних одиниць, висунута наприкінці 1926 – на початку 1927 р., означала новий етап в історії коренізації в Україні. Росіяни набули статусу національної меншини, хоча їхня мова водночас зберігала статус однієї з двох найпоширеніших офіційних мов УСРР.

Неприйняття росіянами зростаючих темпів українізації спонукало українських урядовців до вагомих і швидких дій. У 1927 р. представник від росіян був введений до складу ЦКНМ, і Комісія розпочала підготовчу роботу з виділення російських адміністративно-територіальних районів.

У 1926 р. на теренах України з'явилися 122 російські національні сільські ради, наступного року їх нараховувалося вже 292. За даними уряду рівень етнічної концентрації в російських сільрадах був одним із найвищих в республіці – 89,7%. За даними уряду вони охопили 48,7% росіян, які мешкали в сільській місцевості. Чисельність російських сільрад зростала до початку 1930-х рр. У 1931 р. росіяни мали 372 сільські ради та дев'ять селищних (Щербинівську, Артемівську, Північну, Добрянську, Путивльську, Радульську, Сорокинську, Изваринську, Краснодонську) [9, с. 63–64].

У 1927 р. в УСРР були створені вісім російських районів: Путивльський (Глухівської округи), Кам'янський (Запорізької), Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський (Луганської), Терпінянський (Мелітопольської), Олексіївський, Старовірівський та Чугуївський (Харківської округи).

Російські національні райони становили майже третину національних районів УСРР. Формування системи національного районування на початку 1930-х років в основному завершилося. За даними на 1931 р. в УСРР існували 1084 національні сільради: 379 російських, 252 німецькі, 164 польські, 115 єврейських, 80 молдавських, 46 болгарських, 30 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські, 1 шведська, а також 67 селищних національних рад (56 єврейських, 9 російських, 2 німецькі) [10, с. 47]. Отже, кожна десята сільрада в Україні була національною. У 1931 р. на території республіки

було 8 російських національних районів, 7 німецьких, по 3 грецьких, болгарських та єврейських, 1 польський.

Упродовж 1933 р. скрізь була розширена мережа російських шкіл. Так, скажімо, в Харкові питома вага учнів, які навчалися російською мовою, порівняно з 1932 – 1933 навчальним роком зростає з 20 до 39%, в Одесі – з 21 до 38%, у Херсоні – з 0 до 39%, Макіївці – з 3 до 34 % [11, с. 12–13]. За даними В. Затонського, який очолює наркомат освіти, паралельно збільшилася кількість учнів у школах нацменшин: у єврейських – на 26%, польських – на 28%. І хоч автор запевняв, що це зростання відбулося не за рахунок українськомовних груп і що заплановане зростання питомої ваги школярів українського походження становить 26%, зрозуміло, що це не могло відбуватися іншим коштом. Отже, тенденція збільшення кількості російськомовних груп і задоволення в такий спосіб культурних потреб тих, хто був проти українізації й коренізації, легалізувалася в культурному житті України й делалі набирала силу.

Актуалізація російського чинника в 1933 – 1934 рр. мала вагоме економічне і політичне підґрунтя. По-перше, зростає і набуває кульмінаційної напруги конфлікт між партійно-радянським керівництвом СРСР та УСРР, ґрунтований як на певній політичній самостійності окремих представників українського партійного істеблішменту, так і на підсиленні централізаторських прагнень союзного керівництва. По-друге, Росія на той час перетворилася на донора трудових ресурсів для промислових новобудов УСРР, як у зв'язку з порівняно високою професійною кваліфікацією російських робітників, так і внаслідок втрати Україною власних трудових ресурсів під час голодомору 1932 – 1933 рр.

Нагадаємо, що М. О. Скрипник пов'язував індустріальні перспективи України зі зростанням робітничого класу коштом мільйонів українського селянства, що в свою чергу мало, на його думку, докорінно змінити зміст національно-культурного питання в УСРР. Союзний уряд використав соціально-економічну катастрофу 1932 – 1934 рр. для кількісного і політичного зміцнення російського впливу в республіці.

Примушування дітей мовно-асимільованих і змішаних родин до навчання в певних школах мало в цілому негативні наслідки, дестабілізувало суспільство і екзальтувало громадську думку. Було очевидним, що ідея національної школи, доведена до абсурду запозятливими радянськими функціонерами, втрачала життєвий сенс.

Друга половина 1934 р. стала часом перелому в політиці коренізації стосовно етнічних меншин УСРР. Протягом 1934 – 1935 рр. були структурно розгромлені як вищі радянські структури з етнополітичного регулювання (ЦКНМ і Раднацмен НКО), так і мережа освітніх і культурних установ республіканського і місцевого значення. Перехід до репресій щодо національних меншин, масові депортації на тлі наростання політичної реакції віщували близький кінець і коренізації щодо етнічних меншин і українізації.

З початку 1930-х рр. так зване національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР засвідчило виразну тенденцію до згорання, а кількість національних рад і районів починає поступово зменшуватися.

З прийняттям нової союзної Конституції (1936 р.) національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. У ній, на відміну від Конституції СРСР 1924 р. і Конституції УСРР 1929 р., окремо не обговорювалася можливість утворення етнічних меншинами своїх адміністративних одиниць.

Отже, етнічний розвиток українського народу 20 – 30-х роках ХХ ст. відбувався в дуже складних політичних і економічних умовах. Розпочавши політику коренізації більшовицьке керівництво мало на меті знайти спільну мову з багатонаціональним населенням України, зняти наростаюче протиріччя між народними масами і комуністичним керівництвом, частково компенсувати республікам СРСР втрату політичного суверенітету наданням права на національно-культурний розвиток. Але, коли національне відродження почало виходити за межі контролю командно-адміністративної системи, цю політику було жорстоко придушено. Починаючи з кінця 20-х років розпочався безкомпромісний тотальний наступ на національні форми громадського і культурного життя. Це мало катастрофічні наслідки для українського народу та національних меншин. Адже помітно впав престиж національної мови і культури, їх було зведено до провінційного рівня, розгорнулася русифікація значної частини України.

А колективізація знищивши віковий селянський досвід обробітку землі, а головне, відчуживши селянина від землі, підірвала економічну основу збереження етнічної самобутності. В широкому сенсі можна стверджувати, що колективізація нищила головного носія етнічності України. Сталінський режим, нівелюючи національні особливості насаджував національний нігілізм. Під реальною загрозою опинилося саме існування українців, як нації, і національних меншин, які населяли територію України.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.2. – Спр.3781. – 282 арк.
2. Буценко А. Вступительная речь // Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. – Харьков, 1927. – С. 5–7.
3. Чубарь В.Я. Советская Украина. Доклад в Президиуме ЦИК Союза ССР 5–го декабря 1924 года. – Харьков: Изд-во Пролетарий, 1925. – 56 с.
4. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.145. – 186 арк.
5. Там само. – Спр.451. – 103 арк.
6. Там само. – Спр.145. – 186 арк.
7. Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо–Селянського уряду України. – 1925. – №13–14.
8. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.10. – 122 арк.
9. Ялі С. Російські ради на Україні й завдання до поживлення їхньої роботи // Радянська Україна. – 1927. – №9. – С. 62–67.
10. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). – К.: Асоціація «Україно» 1995. – 215 с.
11. Братченко С.П. Деякі питання розвитку національних відносин на Україні. – К., 1990. – 189 с.

Шарпатов В.Г. Этносциальная структура населения УССР в 1920–30-х годах
Исследуется национально-территориальное строительство в Украине в 1920–1930-х годах, раскрыты цели и мотивы образования национальных единиц (сельских и поселковых советов, районов) и процесс становления, функционирования системы национального районирования в контексте политики партии большевиков.

Ключевые слова: национальные меньшинства, «коренизация», этническая община, национальная политика, административное деление, сельский совет.

Sharpaty, V.G. Ethno-social structure of agriculture is shown in the 1920–30 years of the twentieth century

Examines national-territorial zoning in the USSR in 1920–1930's. Reveals the purpose and motives of national education units (village and settlement councils, districts), analyzes the process of formation and functioning of national zoning policy in the context of the Bolshevik Party.

Key words: national minorities, «indigenization» ethnic community, national politics, administrative divisions, the village council.

УДК 336.225.2:930.24 (477.43/44)

Котик Ю.В.

Діяльність радянських продподаткових органів в умовах переходу до єдиного натурального податку у 1922 році

Досліджуються особливості діяльності радянських продподаткових органів Подільської губернії у 1922 році в умовах переходу до єдиного натурального податку.

Ключові слова: нова економічна політика, єдиний натуральний податок, радянська влада, Подільська губернія

Досвід вирішення більшовицькою владою продовольчого питання 1922 року як першочергового соціально–економічного й нині, у добу незалежності, є актуальною темою для обговорення у колах істориків та економістів. Саме тому, діяльність радянських продподаткових органів періоду НЕПУ в умовах переходу до єдиного натурального податку у 1922 році ґрунтовно досліджують у своїх працях М. Кучерявенко, С. Корновенко, А.Сокіл, Б.Оксентюк.

Продподаткова кампанія радянської влади у 1921 році виявила суттєві недоліки у визначенні суб'єктів та об'єктів оподаткування, нормативній базі самого податку та порядку його стягнення.

Продподаток 1921 року був подрібнений, мав розкладний характер. Задля стягнення згаданого податку, як правило, непрофесійні податківці доволі часто застосовували методи доби «воєнного комунізму», що, після неврожаю та безхліб'я, призвело до зародження ворожості з боку селян [1, с.187]. Як результат такої політики – недовиконання плану по продподатку для України на 32 млн. пудів хліба.

Усунення недоліків було розпочато ще під час продподаткової кампанії 1921–1922 року і насамперед на законодавчому рівні. Із січня 1922 року в Україні у неврожайних губерніях продподаток зменшувався та замінявся грошовим еквівалентом, а податок з млинів скасовувався взагалі. Постановою ВУЦВК від 8 березня 1922 року господарства, що постраждали від голоду, але не звільнялися від сплати натурподатку, було віднесено до розряду недоїмкових, тобто їхній платіж відтермінувався до 1 вересня 1922 року, а на практиці – до збору нового врожаю. Так, відповідно до постанови ВУЦВК від 13 вересня 1922 року у межах Подільської губернії було припинено подальший збір продовольчого податку за 1921–1922 р. із відтермінуванням сплати боргових зобов'язань на наступний рік. Найголовніше, що Декретом ВУЦВК і РНК УСРР «Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922–1923 рік» замість окремих податків на зерно, м'ясо та інші продукти харчування було встановлено єдиний натуральний податок, що вираховувався за кількістю в господарстві землі та середньою продуктивністю і вимірювався в єдиному еквіваленті – житніх одиницях (пудах), до того ж був менший за попередній. Своєю чергою, постановою уряду УСРР було заборонено обкладати українське селянство, як головний суб'єкт оподаткування, місцевими податками, а лише єдиним сільгосподатком на 1922–1923 рік та одноразовим 2–х фунтовим збором на користь тих, що голодують [2, с.665].

Однак, незважаючи на прийняття законодавчих змін, більшовики, максимально користуючись з будь-яких методів, «витискали» результат за продподатковими зобов'язаннями 1921–1922 року із селян. На допомогу продорганам через волосні виконкоми та сільські ради провадилась роз'яснювальна робота із селянами, залучались загони Червоної армії, а питання з приводу подальшої долі зятятих неплатників виносилися на розгляд засідань продовольчих сесій народних судів та революційних трибуналів. Так, згідно із Постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. «Про посилення надходжень помолподатку» волосні виконавчі комітети (далі волвиконкоми) зобов'язувалися виділити спеціально вповноваженого працівника для сприяння подат-